

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

Δήμητρα Βασιλειάδου, Στον τροπικό της γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930, Αθήνα, Gutenberg, 2018

ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.36972](https://doi.org/10.12681/mnimon.36972)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ. (2024). Δήμητρα Βασιλειάδου, Στον τροπικό της γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930, Αθήνα, Gutenberg, 2018. *Μνήμων*, 36(36), 409-415. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36972>

Βιβλιοκρισίες

Δήμητρα Βασιλειάδου, *Στον τροπικό της γραφής. Οικογενειακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930*, Αθήνα, Gutenberg, 2018, 291 σ.

Το βιβλίο της Δήμητρας Βασιλειάδου, βασισμένο στη διδακτορική της διατριβή στο πανεπιστήμιο Κρήτης, είναι ένα βιβλίο που δίνει τροφή για σκέψη και συνάμα ψυχαγωγεί. Έχει το, όχι συχνό, χάρισμα να μιλάει τη γλώσσα της ιστορικής επιστήμης με τρόπο απολαυστικό. Οι λέξεις του είναι ακριβείς και ακριβής, χωρίς το βάρος του σχολαστικισμού, η ανάλυση διαθέτει οικονομία χωρίς να γίνεται βιαστική, τα ερωτήματα διατυπώνονται σε έδαφος σταθερό και οι απαντήσεις αναπνέουν σε έναν ορίζοντα ιστορικής περιέργειας, που μένει ανοιχτός. Ανήκει στο είδος των βιβλίων που δύσκολα αφήνει κανείς από τα χέρια, αν δεν δει λίγο ακόμα από το παρακάτω, από αυτό που έρχεται μετά.

Στη γοητεία που ασκεί ο «Τροπικός της γραφής» δεν είναι βέβαια αμέτοχη η φύση του υλικού που κυρίως έχει χρησιμοποιήσει η Δήμητρα Βασιλειάδου, δηλαδή ο επιστολικός λόγος. Όποιος έχει δουλέψει με τέτοιο υλικό γνωρίζει τη μαγνητική δύναμη της επιστολής: ανοίγεις και διαβάζεις το γράμμα ενός άλλου προσώπου, μιας άλλης εποχής, επινοώντας για τις ανάγκες της σιωπηρής ανάγνωσης μια φωνή που σχεδόν αντηχεί στα αυτιά σου – ανήκει, άραγε, η φανταστική φωνή στον αποστολέα ή στον παραλήπτη; Γνωρίζεις ασφαλώς πως η φωνή είναι επινοημένη, με άλλα λόγια, μια παραλλαγή της δικής σου φωνής, αλλά ο πειρασμός να μπει στη θέση ενός απρόβλεπτου παραλήπτη, είναι μεγάλος. Θυμάσαι, τότε, πως πολλές φορές οι επιστολές, ακόμα και οι πιο ιδιωτικές, έπεφταν και στην εποχή τους σε χέρια τρίτων, συχνά εν γνώσει αποστολέων και παραληπτών και ότι, επομένως, η ιδιωτικότητα της επικοινωνίας προϋπέθετε συμβάσεις που την καθιστούσαν ιδιότητα μάλλον ρευστή. Πόσοι νοητοί αναγνώστες να στοίχειωναν άραγε το μυαλό του συντάκτη; Πόση δόση ελέγχου και ελευθερίας να αποτυπώθηκε στο χαρτί που μπήκε τελικά στον ταχυδρομικό φάκελο; Ο στοχασμός πάνω στη φύση αυτού του υλικού μπορεί να είναι ατελείωτος: πάνω στις μορφές και τις δικτυώσεις της επικοινωνίας, τις πραγματεύσεις της εγγύτητας και της απόστασης με όρους χώρου και χρόνου, τη σημασία που η πρακτική της γραφής αποκτά στα διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια όπου μπορεί κανείς να την παρατηρήσει, τη συμβολή της στη συγκρότηση μιας εικόνας ενσώματου και συναισθηματικού εαυτού, την τοποθέτηση του εαυτού σε δίκτυα σχέσεων έμφυλα, ταξικά και πολιτισμικά ιεραρχημέ-

νων κ.ο.κ. Τις γόνιμες κατευθύνσεις που μπορεί να πάρει η μελέτη της επιστολογραφίας τις δείχνει άλλωστε όμορφα και το τελευταίο κεφάλαιο, το επίμετρο του βιβλίου με τον τίτλο «Επιστολογραφία: μια άλλη αφήγηση του πραγματικού». «Μέσα από την επιστολογραφική πρακτική», γράφει η Δ. Βασιλειάδου, «κατακτούσε κανείς στιγμές οριοθετημένης αυτονομίας και για αυτό ήταν μια ξεχωριστή σε σημασία, αν και μοναχική, δραστηριότητα. [...] [Ο]ι άνθρωποι έγραφαν γράμματα και γράφοντας διαμόρφωναν τον εαυτό τους. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι ενδιαφέρονταν εξίσου να διαμορφώσουν και τον εαυτό των άλλων. Η διάσταση αυτή [...] ήταν ιδιαίτερα ορατή στις επιστολικές ανταλλαγές που οργάνωναν αδιάκοπα τους οικογενειακούς δεσμούς στο παρελθόν και τις ιεραρχικές τους διαστάσεις» (σ. 237). Τοποθετώντας το στοχασμό για την επιστολογραφία στο τέλος του βιβλίου της, η Βασιλειάδου εγκαινιάζει μια εκ νέου σχέση με τους δικούς της νοητούς αναγνώστες: τους προτείνει να ξανασκεφτούν όσα προηγήθηκαν στο βιβλίο μέσα από την οπτική γωνία της αυτοβιογραφικής ποιητικής, που διαθέτει ο επιστολικός λόγος, και των αφηγηματικών στρατηγικών της γραπτής επικοινωνίας, όπως αυτή εξελίχθηκε από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα μέχρι τον Μεσοπόλεμο.

Η επιστολική σαγήνη, ωστόσο, δεν είναι ο βασικός λόγος για τη συμβολή αυτού εδώ του βιβλίου στην εγχώρια ιστοριογραφία. Στον τροπικό της γραφής συγκεντρώνονται τα πιο σημαντικά, κατά τη γνώμη μου, γνωρίσματα ενός καλού ιστορικού βιβλίου. Εδώ θα σταθώ σε τέσσερα μόνο από αυτά. Το πρώτο, ότι καλύπτει κενά σε όσα γνωρίζουμε μέχρι τώρα (για παράδειγμα, στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας στο υπό διαρκή κοινωνική και θεσμική (ανα)συγκρότηση ελληνικό κράτος κατά το 19ο αιώνα). Δεύτερο, παρατηρεί όσα γνωρίζουμε και όσα νέα κομίζει από μια καινούργια εστίαση υποδεικνύοντας παράλληλα νέες ερευνητικές κατευθύνσεις (αναφέρομαι στο κεντρικό ερευνητικό ζητούμενο της συναισθηματικής συγκρότησης των οικογενειακών δεσμών και της παραγωγής της συζυγικής σχέσης μέσα από την άλλοτε κανονικοποιημένη και άλλοτε ασταθή διαπραγματέυση έμφυλων υποκειμένων). Τρίτο, συνομιλεί δημιουργικά με τη διεθνή βιβλιογραφία, αντλώντας κυρίως από κομβικές συμβολές στην ιστοριογραφία και την κοινωνική ανθρωπολογία. Και το τέταρτο σημείο –που αξίζει να τονιστεί ιδιαίτερα– είναι ότι, επιμένοντας στην ιστορική πλαισίωση των λόγων, των πρακτικών και των σχέσεων των υποκειμένων που μελετά, αναζητώντας γενεαλογίες και εντοπίζοντας μεταπτώσεις και μετασηματισμούς, το βιβλίο αυτό προτείνει τρόπους ώστε να ιστορικοποιήσουμε και το παρόν. Αν, δηλαδή, η αγάπη είναι η κοινή μας κληρονομιά και ο οικογενειακός δεσμός η κοινή μας εμπειρία –σχέσεις και διαδικασίες κάθε άλλο παρά εύκολες–, το έργο της Βασιλειάδου μας βοηθά να κατανοήσουμε πως πρόκειται για κληρονομιά και εμπειρία πολιτισμικά κατασκευασμένες και ιστορικά προσδιορισμένες. Η περιδιάβαση στις οικογενειακές αλληλογραφίες του δέκατου ένατου και των αρχών του εικοστού αιώνα, που μοιράζεται μαζί μας η συγγραφέας, αποκαλύπτει, όπως ή ίδια μας λέει, ότι το συναίσθημα της αγάπης «βρισκόταν διαρκώς στα χείλη των συγγενών επιστολογράφων και όχι μόνο των ερωτευμένων ζευγαριών. [...] Η αναγνώριση της αγάπης ως κεντρικού πολιτισμικού ιδιώματος είναι η μόνη ασφαλής και σταθερή ταξινόμηση που επιδέχεται το

συγκεκριμένο συναίσθημα». Πανίσχυρο πολιτισμικό ιδίωμα, η αγάπη έγινε μέσο κοινωνικότητας και συνάφειας και παράγοντας ρύθμισης των οικογενειακών σχέσεων. Σημάνθηκε από τους κοινωνικούς δράστες της εποχής με ρευστά και ανακόλουθα νοήματα, καθώς προσαρμοζόταν αδιάκοπα στο πλαίσιο των σχέσεων που επιχειρούσε να ορίσει (αγάπη συζυγική, μητρική, πατρική, αδελφική, υϊκή) (σ. 32-33). Αυτή η αδιάκοπη προσαρμογή και οι διαδικασίες νοηματοδότησης που παράγει, μπορούμε να πούμε πώς αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του βιβλίου της Δ. Βασιλειάδου.

Με αφετηρία την παραδοχή πώς η αγάπη γινόταν προσληπτή ως η συναισθηματική ουσία του οικιακού χώρου, η ιστορικός ανιχνεύει τις ιδεολογικές επιδράσεις της χριστιανικής ηθικής στα ρεπερτόρια της αγάπης στην οικογένεια και για την οικογένεια (κεφ. 1 «Η οικογένεια ως κοινότητα συναισθημάτων: το πολιτισμικό ιδίωμα της αγάπης και το άχθος της θυσίας»). Ακολουθώντας και γονιμοποιώντας σημαντικές συμβολές της ιστορικής και ανθρωπολογικής μελέτης των συναισθημάτων σε διαφορετικά ιστορικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα—όπως, για παράδειγμα, εκείνες του William Reddy και του Jack Goody¹—, βλέπει κι εκείνη την αγάπη και τον έρωτα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα ως εκκοσμιευμένες εκδοχές θεολογικών αντιλήψεων. Ας δούμε τα παραδείγματα της συζυγικής ερωτικής αγάπης, αφενός, και της γονικής αγάπης, αφετέρου. Η (ηθική) ερωτική αγάπη, που προϋποτίθεται της συζυγικής σχέσης ακόμα και στους συμφωνημένους γάμους, διακρίνεται από τον (ανήθικο) σεξουαλικό πόθο, γιατί επενδύεται με τις αρετές της πνευματικότητας. Από την άλλη, το θρησκευτικής προέλευσης ιδίωμα της θυσίας—που ανιχνεύεται με διαφορετικό, εντούτοις, περιεχόμενο—τόσο σε πατρικές όσο και σε μητρικές επιστολές, προσδιορίζει τα γονικά καθήκοντα ως πράξη ανιδιοτελούς προσφοράς, ως αυταπάλη και αυτοθυσία. Όμως το πρόσωπο που θυσιάζεται, μας θυμίζει ευθύβολα η Βασιλειάδου, αποκτά ηθική αξία μέσω της θυσίας και, επομένως, ενισχύει τη

1. Jack Goody, «Love and Religion: Comparative Comments», Luisa Passerini, Liliana Ellena, Alexander C. T. Geppert (επιμ.), *New Dangerous Liaisons: Discourses on Europe and Love in the Twentieth Century*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, Berghan Books, 2010, σ. 21-32· William M. Reddy, «The Rule of Love: The History of western Romantic Love in Comparative Perspective», στο *ίδιο*, σ. 33-57.

διαπραγματευτική του δύναμη μέσα στην οικογένεια. Η θυσία, ως εφ' όρου ζωής ευεργεσία προς τα τέκνα, επιτάσσει την εφ' όρου ζωής δέσμευση των τελευταίων στις επιθυμίες των γεννητόρων τους (σ. 55).

Ο προσδιορισμός της «αγάπης» ως κεντρικού και διάχυτου ιδιώματος που συνέχει τον οικογενειακό δεσμό, δομεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται η ακόλουθη ανάλυση των διαφορετικών στιγμών της οικογενειακής συνθήκης (κεφάλαια 2-5). Η μελέτη κινείται από τις συναισθηματικές και υλικές προϋποθέσεις του γάμου, με άλλα λόγια το σχεδιασμό της έγγαμης ένωσης (κεφ. 2 «Σχεδιάζοντας το έγγαμο καθεστώς: συναισθημα, λογική και συζυγικές στρατηγικές»), στη συναισθηματική συνταγή για τον επιτυχημένο γάμο και τη σχέση ανάμεσα στην αγάπη και το σεξουαλικό πόθο –πάντα εντός γάμου– (κεφ. 3: «Η αταξία του έρωτα»), και από εκεί στα μεταβαλλόμενα στο χρόνο περιεχόμενα της έγγαμης σύζευξης και στις κυρίαρχες όψεις της θηλυκότητας και του ανδρισμού που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της (κεφ. 4: «Ο αστικός οικιακός κανόνας και οι μεταμορφώσεις του»). Αν στο μεγαλύτερο μέρος της μελέτης η εστίαση τοποθετείται στην ανάλυση και την ερμηνεία της συζυγικής σχέσης και των συζύγων, η πραγμάτευση ολοκληρώνεται με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στις σχέσεις ανάμεσα σε γεννήτορες και τέκνα και στον εντοπισμό μετατοπίσεων στα μοντέλα γονεϊκότητας από τον 19ο στο γύρισμα του εικοστού αιώνα (κεφ. 5: «Γονείς και παιδιά: συνοχές και ρήγματα»). Στο σύνολο της μελέτης, θηλυκότητα και ανδρισμός, μητρότητα και πατρότητα προσεγγίζονται ως συνθήκες που παράγονται αμοιβαία και συσχετικά εντός του οίκου αλλά και στη συνομιλία του με το δημόσιο πεδίο. Τα ευρήματα της Βασιλειάδου καθιστούν την ελληνική περίπτωση άμεσα συγκρίσιμη με τις περιπτώσεις άλλων ευρωπαϊκών χωρών, καθώς η δεύτερη, εμπόλεμη δεκαετία του 20ού αιώνα αναδεικνύεται και εδώ όπως και εκεί ως ιστορικός χρόνος στον οποίο επισυνέβησαν σημαντικές αλλαγές σχετικές με την αυτονόμηση των υποκειμένων και τα συναισθηματικά καθεστώτα των μεταξύ τους σχέσεων.

Ο William Reddy, σταθερή αναφορά στην ιστοριογραφία των συναισθημάτων, έχει δείξει την κεντρική θέση που απέκτησαν ιστορικά στις δυτικές ιδέες για τους ερωτικούς συντρόφους οι έννοιες της αμοιβαιότητας και της αποκλειστικότητας και, κατά συνέπεια, η συσχέτιση της αγάπης με το γάμο. Ο συμβιβασμός ανάμεσα σε αγάπη και (γαμήλια) ρύθμιση –γνώρισμα κάθε άλλο παρά οικουμενικό στις ανθρώπινες κοινότητες– οδήγησε στον ιδιαίτερο διαχωρισμό ανάμεσα στην αγάπη και το σεξουαλικό πόθο, στον πολιτισμικό χώρο που μπορεί να οριστεί ως «Δύση» από τους μεσαιωνικούς χρόνους και μετέπειτα. Αυτού του τύπου η αγάπη ερχόταν σε ρήξη με τη σεξουαλικότητα και τη μετασχημάτιζε επιδιώκοντας συνάμα να τη συμπεριλάβει στο σχέδιό της.¹ Επρόκειτο, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια της Δήμητρας Βασιλειάδου, όταν πραγματεύεται το σεξουαλικό πόθο εντός της γαμήλιας ένωσης, για μια «άσεξουαλική» σε-

1. William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2001· του ίδιου, «The Rule», *ό.π.*

ξουαλικότητα» (σ. 97). Η Βασιλειάδου χειρίζεται με προσοχή ποικίλους εννοιολογικούς στυλοβάτες της συζυγικής συνθήκης, προκειμένου να κατανοήσει τη λογοθετική τους συγκρότηση, αλλά επίσης την αστάθεια και την ένταση που τους χαρακτηρίζει όταν γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από τα ίδια τα υποκείμενα. Ο θεσμός του γάμου δεν ήταν μόνο η κεντρική διαθέσιμη επιλογή στον κύκλο ζωής για τους άνδρες και τις γυναίκες των αστικών στρωμάτων, τους οποίους μας συστήνει η Δ. Βασιλειάδου, αλλά και ένας πανίσχυρος θεσμός για τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας. *Υλικό συμφέρον και αγάπη, λογική και συναίσθημα, πόθος και (πάλι) αγάπη, φύση και πολιτισμός* – είναι κάποιιο μόνον από τους δυϊσμούς που εντοπίζει η ιστορικός στους ποικίλους λόγους της εποχής, οι οποίοι οριοθετούν τους κανόνες για την επιλογή συντρόφων και τη συζυγική συμβίωση. Πρόκειται ασφαλώς για ταξινομικούς δυϊσμούς που στόχευαν στην κανονικοποίηση και τον έλεγχο των συμπεριφορών. «Στις συζητήσεις της εποχής», όπως λέει η Βασιλειάδου, «[...] προκρίνεται μια λελογισμένη γαμήλια πολιτική, τέτοια που να κρατά ίσες αποστάσεις ανάμεσα στο υλικό συμφέρον και το συναίσθημα» (σ. 81). Κατ' αναλογία, «η άβολη συνύπαρξη του, εν πολλοίς, ανήθικου σεξουαλικού πόθου με την ηθική συζυγική αγάπη μεθοδεύει μια κανονιστική πρόσληψη της σεξουαλικότητας» (σ. 97).

Μολονότι η κανονικοποίηση και η συμμόρφωση αφορούσε και τους δύο έμφυλους πόλους της συζυγικής σχέσης ως προς τις διαφορετικές ιδιότητες που αυτοί έφεραν (σύζυγοι, εραστές, γονείς, οικονόμοι, ιδιοκτήτες περιουσίας), τα κανονιστικά μοντέλα, στηριγμένα σε κάθε περίπτωση στην έννοια της αγάπης, συγκάλυπταν τις εξουσιαστικές χρήσεις της έμφυλης διαφοράς. Ο εντοπισμός και η ανάλυση των ρωγμών και των ασυμμετριών που διέκριναν τέτοια κανονιστικά μοντέλα, όπως για παράδειγμα εκείνο του συντροφικού γάμου, που εδραιώνεται από τα μέσα του 19ου αιώνα, αποτελούν, νομίζω, ορισμένα από τα πλέον ενδιαφέροντα σημεία του βιβλίου. Το συντροφικό μοντέλο του αστικού γάμου, «που θεωρητικά στηριζόταν στην αγάπη, την επικοινωνία, στην ενσώματη οικειότητα και την έλξη, στα κοντινά ενδιαφέροντα και τα κοινά συμφέροντα, την ίδια στιγμή συγκάλυπτε τις ασυμμετρίες του συζυγικού δεσμού» (σ. 122), όπως ήταν, για παράδειγμα, η άνιση πρόσβαση στον οικογενειακό πλούτο.

Όπωςδήποτε, τα ίχνη τέτοιων ασυμμετριών είναι περισσότερο ευκρινή εκεί όπου ο λόγος των ίδιων των υποκειμένων μπορεί να ακουστεί και, συνεπώς, να συγκριθεί με θεσμισμένες στερεοτυπικές αναπαραστάσεις. Η επιστολογραφία είναι ακριβώς ένας τέτοιος τύπος. Θα ήταν βέβαια αφελές να θεωρήσουμε πως οι επιστολές δεν διακρίνονται οι ίδιες από υψηλό βαθμό κανονικοποίησης, ιδιαίτερα κατά την ιστορική περίοδο για την οποία συζητάμε. Όμως ως μια μορφή αυτογραφικού λόγου διαθέτουν ένα στοιχείο στοχαστικότητας που, αν το ακολουθήσουμε, μπορεί να μας αποκαλύψει την παραγωγική δύναμη της πράξης της γραφής: πώς, δηλαδή, η γραφή παράγει συναισθήματα, εν προκειμένω πώς παράγει την αγάπη, και με ποιο κόστος.

Η Δ. Βασιλειάδου αντιμετωπίζει το υλικό της διαγράφοντας με τρόπο συστηματικό τα όρια και τις δυναμικές του. Οι επιστολές και οι συντάκτες τους συνδιαλέγονται μεταξύ τους αλλά και με άλλα είδη λόγων, διατυπωμένων στη

δημόσια σφαίρα αυτή τη φορά και με αξιώσεις ηγεμονίας. Από μεθοδολογική άποψη, ο διάλογος αυτός γεφυρώνει τη συχνά παρατηρούμενη στις κοινωνικές επιστήμες απόσταση ανάμεσα στη μακρο-προοπτική που αναλύει την κατασκευαστική των δημόσιων λόγων και τη μικρο-προοπτική που αναλύει την ατομική εμπρόθετη δράση.

Στο πεδίο της ιστορίας της οικογένειας, η Δ. Βασιλειάδου ακολουθεί επίσης ορισμένες από τις πιο ενδιαφέρουσες διαδρομές που έχει διαγράψει η σχετική έρευνα. Θα αναφερθώ εδώ σε δύο μόνον από αυτές. Η πρώτη είναι η μετακίνηση, ήδη από τη δεκαετία του 1980, από μια στενή πρόσληψη της οικογένειας ως μιας μονάδας νοικοκυριού σε ορισμένη χρονική στιγμή σε μια αντίληψη της οικογένειας ως διαδικασίας που καταλαμβάνει όλο το χρονικό εύρος της ζωής των μελών της.¹

Η δεύτερη ερευνητική διαδρομή είναι η επιλογή της παρατήρησης από την οπτική γωνία της ιστορίας των συναισθημάτων. Δεν πρόκειται απλώς για τον εντοπισμό των συναισθηματικών σχέσεων όπως επιβλήθηκαν ή όπως βιώθηκαν από τα μέλη των οικογενειών του παρελθόντος. Η τάση αυτή ήταν εξάλλου υπαρκτή από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, όταν σημαντικές ιστορικές έρευνες επέλεξαν την οικογένεια ως αφετηρία για να μελετήσουν την κατεύθυνση της ιστορικής αλλαγής, με βάση την παραδοχή ότι στην ποιότητα των οικογενειακών συναισθηματικών σχέσεων δοκιμάζεται η ευζωία της κοινωνίας.² Όμως η παρατήρηση από την οπτική γωνία της ιστορίας των συναισθημάτων, για την οποία μιλώ εδώ, έχει διαφορετική αφετηρία. Εκκινεί από τις παραδοχές ότι τα συναισθηματικά καθεστώτα και οι σχέσεις που τους αντιστοιχούν (συζυγικές, οικογενειακές ή άλλες) συγκροτούνται στο πλαίσιο ιεραρχικά δομημένων συστημάτων, και ότι η εμφάνιση, η συντήρηση ή η εξαφάνισή τους δεν συμβαίνουν γραμμικά και προοδευτικά. Οι παραδοχές αυτές διαμορφώθηκαν μέσα από την ιστορική μελέτη των συναισθημάτων σε ιστορικούς χρόνους και πολιτισμικούς χώρους που δεν εντάσσονταν στο παράδειγμα της δυτικής εκκοσμηκευμένης νεωτερικότητας και, μπορούσαν γι' αυτόν το λόγο, να αμφισβητήσουν το μονοδιάστατο χαρακτήρα της.

Προβληματοποιώντας και ιστοριοποιώντας την αγάπη ως τη συναισθηματική βάση των οικογενειακών δεσμών, η Δ. Βασιλειάδου κινείται, πιστεύω, πάνω σε αυτή τη διαδρομή. Το ιδίωμα της αγάπης μιλιέται από τα γράφοντα υποκείμενα που μελετά οριοθετώντας το κάδρο της αυτονομίας τους. Είναι, με άλλα λόγια, ένα ιδίωμα ελέγχου και αυτοελέγχου, με μεταβαλλόμενο ωστόσο λεξιλόγιο. Οι μεταβολές του λεξιλογίου δεν περνούν απαρατήρητες από την ιστορικό. Κάθε άλλο· είναι απολύτως απαραίτητες για τη διαπίστωση χρονικών τομών, καμπών που σηματοδοτούν νέες συναισθηματικές εκφορές στο γύρισμα

1. Tamara K. Hareven, «Historical Analysis of the Family», Marvin B. Sussman και Suzanne K. Steinmetz (επιμ.), *Handbook of Marriage and the Family*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, Plenum Press, 1987, σ. 38.

2. J. W. Scott, «The History of the Family as an Affective Unit», *Social History*, 4:3, 1979, σ. 509-516.

προς τον εικοστό αιώνα και αδιαμφισβήτητα, όπως μας λέει, στα χρόνια του Μεσοπολέμου: λιγότερη αποσιώπηση ή συγκάλυψη της σεξουαλικότητας, μεγαλύτερη αποδοχή της δημόσιας δράσης των γυναικών, χαλάρωση του γονεϊκού μοντέλου, περισσότερη ευρυχωρία συναισθηματικής έκφρασης, σημειώνονται από τη Βασιλειάδου ως ενδείκτες μιας ιστορικής αλλαγής στην υφή των οικογενειακών δεσμών. Η συγγραφέας επιλέγει να εντοπίζει με σαφήνεια, σε όλα τα επιμέρους κεφάλαια του βιβλίου, τα χρονικά σημεία στα οποία σημειώνεται η ιστορική καμπή χωρίς, ωστόσο, να εξηγεί τους λόγους και τις προϋποθέσεις της αλλαγής που διαπιστώνει. Είναι μια επιλογή με την οποία μπορεί κανείς να διαφωνήσει χωρίς, εντούτοις, να μειώσει στο ελάχιστο τη σημασία των ιστορικών ευρημάτων της μελέτης. Μια τέτοια συζήτηση έχει βέβαια ενδιαφέρον, αλλά βρίσκεται έξω από την προοπτική του συγκεκριμένου έργου. Αντιθέτως, στην προοπτική του βιβλίου εντάσσεται ένα ακροτελεύτιο ανοικτό ερώτημα: οι νέες συναισθηματικές εκφορές που παρατηρούνται με αυξανόμενες πυκνώσεις κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συνιστούν άραγε μια μετάβαση από την ηθική των συναισθημάτων στην αναγνώριση της αυταξίας τους; (σ. 210).

Παλαιότερες μελέτες που καταπιάστηκαν με παραλλαγές του παραπάνω ερωτήματος σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα θεώρησαν τον πολλαπλασιασμό της συναισθηματικής έκφρασης μέτρο για την ποιότητα της συναισθηματικής ζωής¹ ή τεκμήριο για τον εκδημοκρατισμό της οικειότητας.² Να είναι άραγε έτσι; Να ένας ενδιαφέρων τρόπος να τελειώνει ένα ερευνητικά προκλητικό ιστορικό βιβλίο: προετοιμάζοντας την επόμενη προκλητική ερώτηση.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

Katerina Gardikas, *Landscapes of Disease: Malaria in Modern Greece*, Βουδαπέστη, Νέα Υόρκη, Central European University Press, 2018, X+348 σ.

Το βιβλίο της Κατερίνας Γαρδίκας αποτελεί, αναμφίβολα, τη σημαντικότερη δημοσιευμένη μονογραφία που διαθέτουμε σήμερα για την ιστορία της ελονοσίας στην Ελλάδα, της διάχυσης και της αντιμετώπισής της. Και μάλιστα για την πλέον διαδεδομένη ασθένεια στον ελληνικό χώρο, την πρωταρχική κρατική υγειονομική μέριμνα για περίπου 140 χρόνια. Παράλληλα, όμως, αποτελεί και μια υποδειγματική μελέτη για τον τρόπο που μπορεί η ελληνική εμπειρία να ενταχθεί σε μια διεθνή συζήτηση. Η Γαρδίκας έρχεται να προσφέρει σε αυτή τη συζήτηση την περίπτωση μιας χώρας με τους υψηλότερους δείκτες ελονοσίας στον πληθυσμό, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, και παράλληλα με την μεγαλύτερη χρήση κινίνης. Η Γαρδίκας τοποθετεί αυτή τη μοναδικότητα στα ευρωπαϊκά και

1. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Νέα Υόρκη, Harper & Row, 1977.

2. Anthon Giddens, *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 1992.